ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У зв'язку з підвищеним динамізмом життя, стрімкими змінами суспільних відносин нині висуваються більш високі вимоги до взаємодії особистості з навколишнім світом і з собою. Особистість є унікальною єдністю, здатною до саморозвитку, і дослідження її структури, детермінуючих механізмів, можливостей і способів розвитку в таких умовах набуває особливої актуальності.

Ідею розгляду самоорганізації життя як виду діяльності вперше висловив В. К. Калін. Він вважає самоорганізацію розгорнутим процесом взаємодії людини зі світом, у результаті чого відбуваються кардинальні зміни в суб'єктно-суб'єктних відносинах індивіда: збільшується глибина і дальність цілеспрямованої впорядкованості цих відносин, індивід краще усвідомлює і передбачає суспільний ефект від своїх дій в актуальній ситуації. У психології ця проблема прямо або опосередковано розглядалась у динамічному підході до аналізу життя особистості (К. О. Абульханова-Славська, С. Л. Рубінштейн), в уявленнях про самодетермінацію розвитку особистості і про роль самосуб’єктних стосунків у процесі організації життя особистості (В. К.Калін, Б. Ф. Ломов), у вченні про людину як суб'єкта власної життєдіяльності (В. О. Татенко), у системно-діяльнісній концепції (О. М. Леонтьєв), в уявленнях про організацію життя як специфічний вид діяльності (В. К. Калін); у поглядах на мотиваційні процеси В. К. Вілюнаса, Є. П. Ільїна, А. А. Файзулаєва; у теорії поля К. Левіна; у теорії організації життя особистості (К. О. Абульханова-Славська, В. К. Калін, О. А. Кисельова, Л. В. Сохань, В. А. Тихонович та ін.); у генетичному підході С. Д. Максименко. Проте, незважаючи на значну кількість підходів, різних точок зору на цей феномен, недостатньо висвітленими залишаються питання самоорганізації людини в різні періоди її існування.

У самоорганізації життя кожного індивіда значну роль відіграє рекреаційний період, який дотепер у психології вивчений недостатньо повно. Саме протягом цього періоду суб'єкт має можливість не тільки відпочити, набратися сил, оздоровитися, але й переосмислити певні етапи свого життєвого шляху, поставити перед собою нові завдання і відкрити нові перспективи своєї подальшої діяльності.

Діяльність в рекреаційних умовах розглядається як складова цілісного процесу самоорганізації життя суб'єкта. Незважаючи на те, що рекреаційне існування обмежене часовим, а часто – і просторовим інтервалом (відпустка, санаторне лікування тощо), воно не тільки включає всі елементи самоорганізації життя, але й дозволяє розглядати їх більш «опукло» – за рахунок зміни обставин. Це, у свою чергу, викликає необхідність долання психологічних бар’єрів, які супроводжуються ростом емоційної напруги, тривожністю і вимагають мобілізації можливостей, долання емоційних перешкод та переоцінки ситуації

(А. В. Массанов), що іноді призводить до зміни рекреаційних цілей. У зв'язку з цим вивчення самоорганізації життя в рекреаційний період набуває особливої актуальності і має перспективи подальшого розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з плановою темою кафедри загальної психології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського «Психологічні механізми конституювання суб'єкта» (номер державної реєстрації 0106U008675). Тема затверджена вченою радою Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (протокол № 4 від 24.03.2004 р.) й узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології України (протокол №1 від 24.02.2009). Автор досліджував психологічні механізми самоорганізації життя суб'єкта в рекреаційний період.

Мета дослідження полягає у вивченні психологічних особливостей самоорганізації життя людини в рекреаційний період, виявленні системогенетичного чиннику рекреаційної діяльності.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення таких **завдань**:

1. Розробити теоретико-методологічні основи дослідження самоорганізації життя людини в рекреаційний період.
2. Розробити концептуальну модель системогенетичного чинника діяльності з самоорганізації життя людини.
3. Проаналізувати й описати особливості структури вказаного чинника рекреаційної діяльності приїжджих і місцевих рекреантів.
4. Виявити типологію рекреантів на основі їх вибору виду подорожі й особливостей системогенетичного чинника рекреаційної діяльності.

Об'єкт дослідження – самоорганізація життя людини.

Предмет дослідження – психологічні особливості самоорганізації життя людини в рекреаційний період.

У роботі було висунуто наступні **гіпотези**:

1. Самоорганізація життя в рекреаційний період може здійснюватись у двох формах: адаптивно-пристосувальній, що виявляється в сприйнятті і переживаннях елементів рекреаційної ситуації; активно-перетворювальній, яка виявляється в діях і вчинках, метою яких є зміна рекреаційної ситуації.

2. Вибір рекреантом виду подорожі детермінований структурою системогенетичного чинника рекреаційної діяльності.

3. Основу вказаного чинника самоорганізації життя складає певне поєднання ціннісно-мотиваційно-смислових комплексів (утворень).

4. Системогенетичний чинник рекреаційної діяльності людини може мати типологічні особливості.

Методи дослідження. Для виявлення проблемного поля дослідження особливостей самоорганізації життя людини в рекреаційний період, а також з

метою детального вивчення системогенетичного чинника рекреаційної діяльності розроблено програму дослідження, реалізація якої потребувала використання *теоретичних методів* – аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, систематизації наявних теоретичних підходів; *емпіричних методів* – спостереження, опитування, тестування; *математико-статистичних методів* – кількісного (кореляційного, факторного, кластерного) і якісного аналізу обробки отриманих даних.

Комплекс *психодіагностичних методик* створено з метою виявлення актуалізованих потреб рекреантів (Опитувальник психоемоційної напруги О. С. Копіної, окремі шкали); основних мотивів рекреаційної діяльності (Опитувальник мотивів у туризмі, розроблений К. В. Коростеліною); мети й особливостей надання переваги культурно-пізнавальному виду рекреаційної діяльності (методики ранжування видів турів за їх привабливістю, вивчення стереотипів уявлень про екскурсії та екскурсоводів, оцінки ідеальної подорожі, розроблені М. А. Береснєвою і Л. П. Письменною); діагностики системи цінностей рекреантів (Методика ціннісних орієнтацій М. Рокича); емоційного стану (Методика діагностики основних типів емоційної спрямованості особистості Б. І. Додонова); врахування умов досягнення мети культурно-пізнавальної рекреаційної діяльності (методика «Оцінка проведеної екскурсійної подорожі», розроблена М. А. Береснєвою та Л. П. Письменною). Вивчення оцінювального компонента, що виражає ставлення випробовуваних до рекреаційної ситуації, прийняття або неприйняття Криму як комфортного місця перебування на відпочинку, проводилося з використанням Методики самооцінки обізнаності, інтересу і ставлення до Криму, розробленої М. А. Береснєвою та Н. В. Кисельовою.

Для обробки отриманих даних і графічної презентації результатів використовувався комп'ютерний пакет статистичних програм STATISTICA.

Організація емпіричної частини дослідження реалізовувалася на базі Кримського акціонерного товариства з туризму та екскурсій «Кримтур» в чотирьох дочірніх підприємствах: Судакському, Євпаторійському, Алупкинському, Феодосійському бюро подорожей та екскурсій. Вибірку дослідження склали 209 рекреантів (з них 102 місцевих і 107 приїжджих).

Наукова новизна одержаних результатів.

Вперше обґрунтовано структуру системогенетичного чинника рекреаційної діяльності, яка включає рівні: цільового блоку (мета рекреаційної діяльності, врахування умов її досягнення, оцінний компонент рекреаційної ситуації і модель результатів потреб), ціннісно-мотиваційного блоку (психологічні утворення, що беруть участь у процесі внутрішньої та зовнішньої пошукової активності), блоку потреб (первинна мотивація). Встановлено специфіку структури

системогенетичного чинника «екзотичної» та «традиційної» моделей рекреаційної діяльності приїжджих та місцевих рекреантів, що зумовлена певним поєднанням ціннісно-мотиваційно-смислових комплексів. На основі вибору виду рекреаційної діяльності і структури системогенетичного чинника емпірично виділено типологію рекреантів (особи, орієнтовані на вибір традиційних турів; особи, орієнтовані на вибір екзотичних турів; особи без прихильності до певних видів подорожей). Описано психологічні характеристики емотивної, мотиваційної і ціннісної сфери рекреантів – представників окремих типів.

Доповнено і розширено уявлення про діяльність та поведінку індивіда в рекреаційний період даними про структуру системогенетичного чинника рекреаційної діяльності.

Набула подальшого розвитку теорія самоорганізації життя людини в різні його періоди.

Практичне значення одержаних результатів полягає у створенні комплексу методик, призначених для вивчення особливостей самоорганізації життя в рекреаційний період; у розробці психологічних рекомендацій для рекреаційних установ і для відпочивальників.

Матеріали дисертаційної роботи використовуються в змісті курсів із загальної психології і психології особистості у Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського (довідка № 2 від 28.03.09 р.), спецкурсів з навчання екскурсоводів Кримського екскурсійно-методичного Центру (акт про впровадження № 1 від 27.03.09 р.), програм тренінгів і семінарів для представників туристичного бізнесу ООО «Новий Крим» (довідка № 27 від 31.03.09 р.), а також використовуються на семінарах з підвищення кваліфікації працівників туристичної сфери, що проводяться Міністерством економіки АР Крим (довідка № 839 від 29.10.09 р.).

Особистий внесок автора полягає в теоретичній розробці і експериментальному дослідженні психологічних особливостей самоорганізації життя людини в рекреаційний період.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації повідомлені й схвалені на II – VI Міжнародних науково-практичних конференціях «Пілігрими Криму» (м.Ялта, м.Алупка, м.Сімферополь, 1998 – 2002); П’ятих Костюківських читаннях «Психологія на перетині тисячоліть» (м.Київ, 2002); II Кримській Міжнародній науковій конференції «Сон, хвороба і смерть у російській і світовій культурі: гуманітарний та медичний аспекти» (м.Гурзуф, 2001); Міжнародній науковій конференції «Міжкультурні комунікації: діалог і співпраця» (м.Алушта, 2003); Міжнародному семінарі «Культура, брендинг, самобутність – напрямок дії» (м.Партеніт, 2003); практичних семінарах «Підвищення конкурентоспроможності туристського кластера в Україні» (м.Київ, м.Ялта, 2004), на наукових конференціях Таврійського національного університету ім. В.І.

Вернадського та засіданнях кафедри загальної психології факультету психології вказаного вузу (1999 – 2009), на засіданні науково-методологічного психологічного семінару Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (2009).

Публікації. Зміст і результати дисертаційного дослідження відображено в 10 публікаціях, з них 3 статті надруковано у наукових фахових виданнях, які входять до переліку ВАК України.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків і списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації – 200 сторінок, обсяг основного тексту – 160 сторінок. Робота включає 2 таблиці, 21 рисунок і 2 додатка (загальний обсяг 18 сторінок). У списку використаної літератури 179 джерел українських та зарубіжних авторів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано гіпотези і завдання, розкрито методологічні й теоретичні принципи дослідження, зазначено наукову новизну і практичну значущість роботи, представлені дані про публікації та апробацію результатів дослідження.

У першому розділі «Методологічні основи дослідження самоорганізації життя людини» здійснено аналіз філософських поглядів на життєвий шлях, розглянуто тенденції дослідження саморозвитку в основних психологічних теоріях, вивчено феномен самоорганізації і його форми, визначено провідну роль системогенетичного чинника в детермінації поведінки.

Поняття «самоорганізація» стало предметом вивчення синергетики – міждисциплінарного напряму наукових досліджень, що виник в 70 рр. XX ст. У контексті цього напряму самоорганізація сприймається як автоматичний процес самочинного спонтанного утворення впорядкованих структур у невпорядкованих стохастичних системах, при якому виживають комбінації, вигідні з погляду адаптації (Г. Хакен, І. Пригожін, Н. Н. Моїсеєв, В. І. Арнольд, А. А. Самарський, Д. С. Чернавський).

Виходячи із загальної теорії систем, можна констатувати, що будь-яка відкрита і неврівноважена система здатна як до обміну рухомою матерією, так і до самоорганізації, тобто – виникнення макроскопічних, просторових, часових або просторово-часових структур (сукупності стійких зв'язків, що забезпечують збереження основних властивостей системи). Вивчення структури системи неминуче веде до необхідності пізнання і законів її зміни, оскільки стаціонарним станом відкритої системи є рухома рівновага, а її організація включає як

структурні, так і динамічні характеристики, що забезпечують її направлене функціонування.

У предметному полі психологічної науки вказані теоретичні положення стають основою для вивчення особистості як складної динамічної системи, здатної до саморозвитку, самозмін через зовнішні впливи соціуму та смислові проникнення індивіда у власний ментальний досвід (А.В.Фурман).

Як основні екзистенціональні характеристики особистості можна виділити: унікальність, неповторність кожної особистості як індивідуальної людської істоти; смертність, часова скінченність кожної людини, завдяки якій вона починає по-справжньому розуміти сенс і цінність життя; незапрограмованість, незавершеність, відкритість людської сутності, завдяки якій людина є своїм власним задумом; самоздійснення як сенс людського існування, що включає рефлексію, пошук себе, самопроектування, самотворення, самореалізацію (А. Адлер, Л. Бінсвангер, М. Босс, Дж. Бюдженталь, Р. Мей, Ж. Сартр, В. Франкл, Е. Фромм).

Саморозвиток людини може відбуватися тільки в умовах ясного сприйняття, адекватного символізування свого вибору, («конгруентності» за К. Роджерсом), він веде до збільшення напруги в системі (за А. Маслоу) і полягає в зростанні автономії і гомономії (провідного системного принципу біосфери) і їх поєднанні (фази входу і виходу), що сприяє зростанню глибинних потреб і способів їх задоволення, зростанню ефективності і продуктивності, поліпшенню координації та збільшенню багатогранності поведінки (за А. Анг'ялом). Вказані спонтанні (або, за В. О. Татенком, спонтанєйні) процеси на рівні соціально детермінованої екзистенції логічно доповнюються вдалими (чи не дуже) спробами самоорганізації життєвої активності.

У психології самоорганізацію життя особистості як специфічний вид діяльності першим почав розглядати В.К.Калін. Як досліджуване ціле В.К.Калін виділяє розгорнутий процес взаємодії людини зі світом, у якому існують три рівні: 1) життєдіяльність; 2) діяльність і свідома цілеспрямована поведінка; 3) організація власного життя. При переході з рівня життєдіяльності на рівень діяльності, свідомої цілеспрямованої поведінки і далі на рівень організації цілісного життєвого процесу найважливішим аспектом розширення і поглиблення орієнтування суб'єкта взаємодії зі світом є зростання впорядкованості суб'єктно-суб'єктних стосунків._

Таким чином, феномен самоорганізації полягає в цілеспрямованій перебудові функції і/або структури системи за рахунок модифікації старих і/або організації нових зв'язків між її елементами. У цій роботі особистість розглядається як активний суб'єкт діяльності, а в структурі особистості виділяються більш або менш стійкі елементи – ціннісно-мотиваційно-смислові комплекси.

Якісний аналіз систем, вивчення їх структури і закономірностей розвитку неможливі без виділення системної основи, конкретної базової системної якості, що дозволяє об'єднати в цілісну функціонально-динамічну систему різні механізми. Утворення, під впливом якого формується якісна специфіка системи і зберігається її стійкість, складає системогенетичний чинник (СГЧ). Очевидно, що особистість формується і розвивається в процесі своєї діяльності, тому в контексті цього дослідження всі поняття розглядаються в рамках системно-діяльнісного підходу.

Системогенетичний чинник починає формуватися вже з перших спроб виконання діяльності як поєднання первинної мотивації і мети діяльності. В. К. Калін виділяє два етапи в становленні організації СГЧ як «ядра» системи: 1) утворення системотвірного чинника «мотив-мета»; 2) формування розвиненої функціональної організації діяльності.

Беручи участь у тій або іншій діяльності, особистість неусвідомлено прагне до стану оптимальної рівноваги між різними прагненнями. Залежно від умов та індивідуальних особливостей людини на певний момент рівноважний стан матиме різний компонентний склад. Такі просторові, часові або просторово-часові структури є своєрідними підсистемами більш глобальної системи, якою є самоорганізація життя.

Основні етапи розвитку таких підсистем, за Є. П. Ільїним, складають: формування первинних абстрактних мотивів, пошукова зовнішня і внутрішня активності (у процесі чого активізуються такі ціннісно-мотиваційно-смислові детермінанти: цінності, етичний контроль, переваги, можливості і стан індивіда на певний момент, вплив зовнішньої ситуації, врахування умов досягнення мети і наслідків), вибір конкретних цілей і формування намірів їх досягти, а також закріплення мотивів, актуалізація потенційної спонуки (за А. А. Файзулаєвим). Чим частіше відбуваються циклічні повернення системи, тим вона стійкіша, тим більшим є її внесок у розвиток самоорганізованої надсистеми.

Висловлені положення склали основу проведеного нами дослідження психологічних особливостей самоорганізації життя людини в рекреаційний період.

У другому розділі «Теоретичні основи дослідження самоорганізації життя людини в рекреаційний період» окреслено психологічний зміст і специфіку цього явища в період рекреації.

Аналіз специфіки рекреаційного періоду в житті людини дозволив теоретично обґрунтувати, виділити й змістовно визначити систему понять, що адекватно її відображають, і на цій основі на попередніх етапах дослідження зібрати емпіричні дані щодо конкретного прояву феноменів, що вивчаються в кримському регіоні.

Основними поняттями, які використовуються в дослідженні, є *рекреаційний період, рекреаційна ситуація, рекреаційна система, рекреаційна мотивація, рекреаційна діяльність, цикл рекреаційної діяльності або цикл рекреаційних занять.*

Рекреаційний період – це період самоорганізації життя людини, під час якого вона відновлює (підтримує і зміцнює) своє психічне та фізичне здоров'я.

Рекреаційна ситуація – це система подій, яка, накладаючись на індивідуальні особливості суб'єкта, у просторовому, часовому та функціональному аспектах детермінує в рекреаційних умовах його активність.

Рекреаційна система – це рекреаційні умови, що існують на момент перебування людини на відпочинку, групи рекреантів, з якими вона безпосередньо взаємодіє, і та діяльність, якою вона займається в процесі рекреації.

Рекреаційна мотивація – це мотиви людини, які спрямовані на задоволення рекреаційних потреб і залежать від її індивідуальних, фізіологічних та психологічних особливостей, системи поглядів, цінностей, нахилів, освіти тощо.

Рекреаційна діяльність – це діяльність, здійснювана людиною з метою відновлення, підтримки і зміцнення свого психічного та фізичного здоров'я.

За характером і цільовою функцією всі види рекреаційної діяльності, здійснювані в Криму, можна поділити на чотири великі групи: курортно-оздоровча, лікувально-реабілітаційна, спортивно-оздоровча, культурно-пізнавальна (А. С. Слєпокуров).

Цикл рекреаційної діяльності або цикл рекреаційних занять – це відособлена в часі стійка комбінація повторюваних систем занять, яку відповідно до функції рекреаційної діяльності можна розглянута як певний цілісний процес.

Окреслені поняття відображають системний характер рекреаційної діяльності, що зумовлює необхідність аналізу її системогенетичного чинника. Спираючись на позиції Б. Ф. Ломова, В. К. Каліна, Є. П. Ільїна і А. А. Файзулаєва, у роботі як психологічні компоненти системогенетичного чинника рекреаційної діяльності виявлено ціннісно-мотиваційно-смислові комплекси, у які входять такі утворення:

1) на рівні *цільового блоку*: мета рекреаційної діяльності, врахування умов досягнення мети рекреації, оцінний компонент рекреаційної ситуації, модель результатів потреб;

2) на рівні *ціннісно-мотиваційного блоку*: психологічні утворення, що беруть участь у процесі внутрішньої пошукової активності: віддання індивідом переваги певним видам рекреаційної діяльності, врахування своїх можливостей при виборі певних рекреаційних ситуацій, ієрархія особистісних цінностей (принципи, ідеали, переконання); психологічні утворення, що беруть участь у

процесі зовнішньої пошукової активності: емоційний стан людини в процесі рекреаційного періоду в конкретній рекреаційній ситуації;

3) на рівні блоку потреб: первинна мотивація, що включає актуалізовані потреби.

Спільне функціонування зазначених психологічних комплексів є динамічною функціональною структурою – ціннісно-мотиваційно-смисловою системою, що зумовлює стратегію самоорганізації життя людини в рекреаційний період.

У третьому розділі «Емпіричне дослідження особливостей самоорганізації життя людини в рекреаційний період» подано схему дослідження, описано діагностичні методики, процес організації емпіричної частини, проаналізовано отримані результати, а також наведено психологічні рекомендації для відпочивальників і рекреаційних установ.

У зв'язку з тим, що існує значна різноманітність видів рекреаційної діяльності, особливостей рекреаційних умов, тимчасових інтервалів рекреаційного періоду, у ході проведення емпіричного дослідження виникла необхідність обмежити варіативність параметрів, що входять до компонентного складу рекреаційної ситуації. Тому, обмежуючи просторові і часові межі рекреаційної діяльності, як ситуаційну модель нашого дослідження розглядаємо культурно-пізнавальний вид рекреаційної діяльності (на прикладі екскурсійних турів), здійснюваний у рекреаційних умовах Кримського півострова протягом добового циклу рекреаційного періоду.

Одним із завдань емпіричного дослідження було виявлення відмінностей у структурі системогенетичного чинника рекреаційної діяльності, тому всі випробовувані залежно від їх сприйняття рекреаційної ситуації розділено на дві великі групи: приїжджі рекреанти (ті, хто приїхав у Крим на тривалий рекреаційний період з інших регіонів України і країн СНД) і місцеві рекреанти (кримчани, для яких період рекреації обмежується одним днем або двома вихідними).

Організацію емпіричної частини дослідження реалізовано за підтримки Кримського акціонерного товариства з туризму та екскурсій «Кримтур». З використанням методики особистого інтерв'ю за допомогою тестових зошитів опитано 102 місцевих і 107 приїжджих рекреантів. Вибірка була гетерогенною, до неї увійшли випробовувані різного соціального статусу, освітнього рівня, професійної та етнічної приналежності.

У процесі пошуку відповідного діагностичного апарату дібрано методики, які найбільш оптимально виявляють позначені в другому розділі дисертації компоненти системогенетичного чинника рекреаційної діяльності людини на прикладі відпочинку в Криму. У ході дослідження створено тестові зошити, куди ввійшли всі вказані методики.

Факторний аналіз отриманих результатів дозволив простежити зв'язки, що існують між компонентами ціннісно-мотиваційно-смислових систем, і на цій основі виявити стійкі комбінації цілей рекреаційної діяльності респондентів, що складають певні моделі останньої.

Першу («традиційну») модель складають мистецтвознавчі, літературні, історичні, архітектурно-містобудівні, паломницькі, етнографічні, природознавчі маршрути і відвідування зоопарків, дельфінаріїв, цирків, акваріумів; друга («екзотична») модель – це підводні, кінні тури, тури з полюванням, екскурсії на вертольотах, дельтапланах, маршрути по скелях.

На основі узагальнення результатів факторного аналізу емпіричного матеріалу описано структуру системогенетичних чинників «екзотичної» і «традиційної» моделі рекреаційної діяльності як приїжджих, так і місцевих випробовуваних. Результати аналізу представлено в таблицях 1 і 2.

Таблиця 1

Структура системогенетичного чинника рекреаційної діяльності місцевих рекреантів

Рівні СГЧ	**Системогенетичний чинник екзотичних видів рекреаційної діяльності**	**Системогенетичний чинник традиційних видів рекреаційної діяльності**
Цільовий блок	«екзотична» модель результатів (підводні, кінні, тури з полюванням, подорожі на вертольотах, дельтапланах і по скелях)	«традиційна» модель результатів (мистецтвознавчі, історичні, архітектурно-містобудівні, паломницькі, етнографічні екскурсії і відвідування зоопарків, дельфінаріїв, акваріумів)
	орієнтація на елементи рекреаційної ситуації	«нарцисичний комплекс»
Ціннісно-мотиваційний блок	«комплекс патріотизму»	«комплекс раціональності, обачності»
	спрямованість на високий рівень доходу	спрямованість на розвиток
	змагально-розважальний комплекс	емоційна чуйність, гедонізм і накопичування
Блок потреб	актуалізація задоволеності своїм благополуччям	актуалізація незадоволеності своїм благополуччям

До структури системогенетичного чинника «традиційної» рекреаційної діяльності місцевих випробовуваних входять такі ціннісно-мотиваційно-смислові комплекси: спрямованість на особистісний розвиток, нарцисичний комплекс, комплекс раціональності, комплекс емоційної теплоти і наявність певного незадоволення своїм благополуччям на рівні блоку потреб. На рівні цільового блоку до моделі результату рекреаційної діяльності входять мистецтвознавчі, історичні, архітектурно-містобудівні, паломницькі, етнографічні екскурсії, а також відвідання зоопарків, дельфінаріїв, акваріумів.

До структури системогенетичного чинника «екзотичної» рекреаційної діяльності місцевих випробовуваних входять змагально-розважальний ціннісно-мотиваційно-смисловий комплекс, комплекс патріотизму, орієнтація на зовнішні елементи рекреаційної ситуації, спрямованість на високий рівень доходу і задоволеність своїм благополуччям на рівні блоку потреб. До цільового блоку системогенетичного чинника як модель результату входять підводні та кінні тури, тури з полюванням, подорожі на вертольотах, дельтапланах і по скелях.

Таблиця 2

Структура системогенетичного чинника рекреаційної діяльності приїжджих рекреантів

Рівні СГЧ	**Системогенетичний чинник екзотичних видів рекреаційної діяльності**	**Системогенетичний чинник традиційних видів рекреаційної діяльності**
Цільовий блок	«екзотична» модель результатів (підводні, кінні, тури з полюванням, подорожі на вертольотах, дельтапланах і по скелях)	«традиційна» модель результатів (мистецтвознавчі, історичні, архітектурно-містобудівні, паломницькі, етнографічні тури і пішохідні маршрути в ліс і гори)
	«інтернальний комплекс»	екстернальний комплекс (залежність від поведінки гіда, психологічного мікроклімату і фізичного навантаження)
	спрямованість на самореалізацію як компенсація негативного душевного стану	толерантність в оцінці організаторів рекреації
Ціннісно-мотиваційний блок	«ностальгічний комплекс»	«комплекс самоствердження»
	«розважально-пізнавальний комплекс»	«краєзнавчий комплекс»
Блок	актуалізація незадоволеності	актуалізація задоволеності своїм

потреб	своїм благополуччям	благополуччям

У структуру системогенетичного чинника «традиційної» рекреаційної діяльності приїжджих рекреантів входять наступні ціннісно-мотиваційно-смислові комплекси: краєзнавчий, комплекс самоствердження, комплекс екстернальності, толерантність в оцінці організаторів рекреації і задоволеність своїм благополуччям (на рівні потребового блоку). На рівні цільового блоку модель результату рекреаційної діяльності включає мистецтвознавчі, історичні, архітектурно-містобудівні, паломницькі, етнографічні тури і пішохідні маршрути в ліс і гори.

У структуру системогенетичного чинника «екзотичної» рекреаційної діяльності приїжджих рекреантів входять: розважально-пізнавальний комплекс, комплекс інтернальності, спрямованість на самореалізацію, яку можна розглядати як компенсацію негативного душевного стану, ностальгічний комплекс і незадоволеність своїм благополуччям на рівні потребового блоку. У цільовий блок системогенетичного чинника як модель результату рекреаційної діяльності входять тури з полюванням, підводні, кінні, подорожі на вертольотах, дельтапланах і по скелях.

Таким чином, в процесі проведення емпіричного дослідження було підтверджено, що вибір виду рекреаційної діяльності детермінований структурою системогенетичного чинника, основу якого складає певне поєднання ціннісно-мотиваційно-смислових комплексів (утворень).

Якісний аналіз структури таких же чинників місцевих рекреантів показав, що випробовувані з адаптивно-пристосовною формою самоорганізації в рекреаційний період здійснюють традиційні тури, а домінування активно-перетворювальної форми приводить до вибору екзотичних турів. Аналіз структури СГЧ приїжджих рекреантів показав наявність ціннісно-мотиваційно-смислових утворень властивих як для адаптивно-пристосовної, так і для активно-перетворювальної форм самоорганізації – поза зв'язком з вибором виду рекреаційної діяльності. Можливо, це пов'язано з тим, що люди, які приїжджають до Криму з інших регіонів, долаючи при цьому значні відстані на поїздах і літаках, завчасно налаштовані на активніший спосіб життя та відпочинку. Їх вибір видів рекреаційної діяльності відзначається більш широким та різноманітним спектром, в якому зустрічаються як «традиційні» маршрути, так і «екзотичні» (за нашою класифікацією).

За допомогою кластерного аналізу емпіричного матеріалу виявлено типологію рекреантів, обумовлену особливостями системогенетичного чинника їхньої рекреаційної діяльності і ухваленням рішення про вид подорожі.

У кожній з двох великих груп випробовуваних (приїжджих та місцевих рекреантів) були виділені три групи: 1) рекреанти, орієнтовані на вибір

традиційних турів; 2) рекреанти, орієнтовані на вибір екзотичних турів; 3) рекреанти без схильності до певних видів відпочинку. Якісний аналіз даних дозволив виокремити специфіку емотивної, мотиваційної та ціннісної сфер у представників виділених типів та на цій основі скласти їх психологічну характеристику (рис.1; рис.2.).

Рис.1. Типологія місцевих екскурсантів на основі кластерного аналізу

Серед місцевих жителів до першої групи (вибирають традиційні тури) увійшли такі типи: «цілеспрямовані любителі історії», «рекреанти з потребою в емоційному теплі», «волелюбні комунікабельні натури». Другу групу (схильних до екзотичних турів) склали «незалежні, патріотичні любителі екстремальних

екскурсій» і «консервативні любителі морських подорожей і турів з полюванням». Третю групу (без схильності до певних видів відпочинку) представлено «молодими життєлюбними альтруїстами» і «допитливими сім'янинами».

Серед приїжджих рекреантів, які вибирають традиційні види подорожей виділено два типи: «товариські культурно-орієнтовані екскурсанти», «безкорисливі шукачі нових знань». Особи, що вибирають екзотичні види подорожей, представлені: «вольовими, політично активними цілеспрямованими рекреантами» і «благополучними рекреантами, орієнтованими на розваги і нові враження». У несхильних до певних видів подорожей виділено тип «допитливі товариські рекреанти».

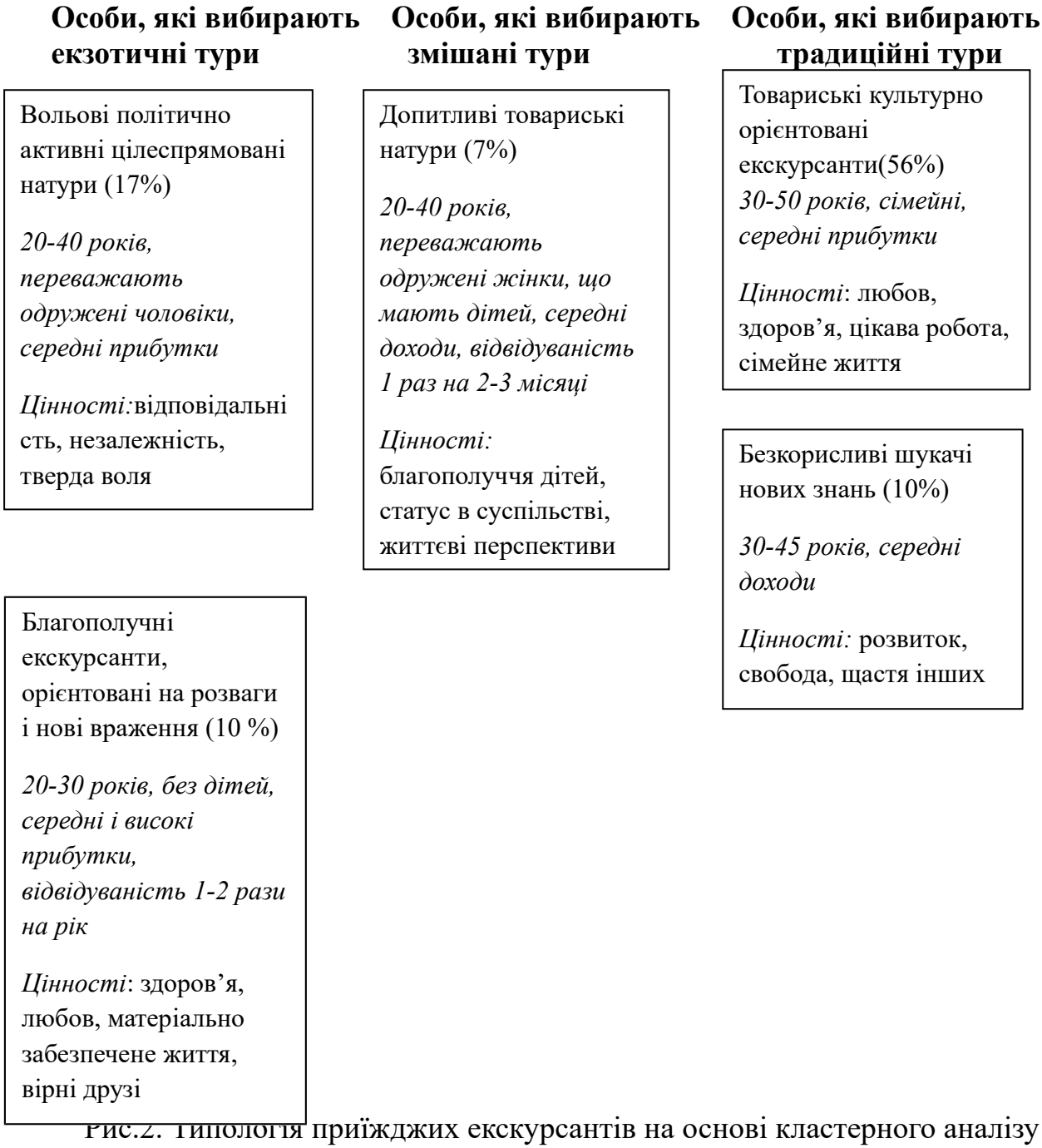

Рис.2. Типологія приїжджих екскурсантів на основі кластерного аналізу

Результати дослідження дозволили сформулювати психологічні рекомендації для рекреаційних установ по розробці нових турів, що дозволяють більш повно задовольняти рекреаційні потреби людей і психологічні рекомендації для відпочиваючих, направлені на підвищення ефективності рекреаційного процесу.

У **висновках** представлено узагальнення результатів теоретико-емпіричного дослідження психологічних аспектів самоорганізації життя людини в рекреаційний період, сутність якого полягає у розкритті системи понять, що адекватно їх відображають, розробці концептуальної моделі системогенетичного чинника діяльності з самоорганізації життя людини, встановленні особливостей структури вказаного чинника рекреаційної діяльності у приїжджих і місцевих рекреантів, розробці типології рекреантів на основі їх вибору виду подорожі й особливостей системогенетичного чинника рекреаційної діяльності.

1. Виходячи з того, що особистість є відкритою складною динамічною системою, здібною до саморозвитку, самозмін і визначення змістовних структурно-динамічних блоків цієї системи, ми розглядаємо феномен самоорганізації як цілеспрямовану перебудову функції і/або структури всієї системи за рахунок модифікації старих і/або організації нових зв'язків між її елементами. Ці утворення, під впливом котрих складається якісна специфіка системи і зберігається її стійкість, мають ціннісно-мотиваційно-смислову природу. Вони і утворюють системогенетичний чинник вказаної діяльності по самоорганізації життя в період рекреації.

2. Основні етапи розвитку системогенетичного чинника як підсистеми самоорганізації життя складають формування первинних абстрактних мотивів, пошукова зовнішня і внутрішня активності, вибір конкретних цілей і формування намірів їх досягти, закріплення мотивів, актуалізація потенційного прагнення.

3. Аналіз літератури дозволив розробити теоретико-методологічні основи дослідження самоорганізації життя людини в рекреаційний період. Виділена і змістовно визначена система понять: рекреаційний період, рекреаційна ситуація, рекреаційна система, рекреаційна мотивація, рекреаційна діяльність, цикл рекреаційних занять.

4. Як психологічні компоненти системогенетичного чинника рекреаційної діяльності виступають: на рівні цільового блоку – цілі рекреаційної діяльності, врахування умов досягнення цілей рекреації, оцінний компонент рекреаційної ситуації, модель потребових результатів; на рівні ціннісно-мотиваційного блоку – психологічні утворення, що беруть участь в процесі внутрішньої пошукової активності (схильність індивіда до певних видів рекреаційної діяльності, врахування своїх можливостей при виборі певних рекреаційних ситуацій, ієрархія особистих цінностей (принципи, ідеали, переконання)); психологічні утворення, що беруть участь в процесі зовнішньої пошукової активності: емоційний стан

людини в процесі рекреаційного періоду в конкретній рекреаційній ситуації; на рівні потребового блоку – первинна мотивація та потреби, що актуалізуються. Спільне функціонування описаних вище психологічних утворень є динамічною функціональною структурою – ціннісно-мотиваційно-смисловою системою, яка обумовлює стратегію самоорганізації життя людини в рекреаційний період.

5. В рамках вказаних уявлень ми отримали дані, що дозволяють розкрити специфіку образу мети рекреаційної діяльності. З'ясувалося, що при виборі виду рекреаційної діяльності в Криму рекреанти керуються двома моделями культурно-пізнавальної рекреаційної діяльності: «традиційною», в яку входять мистецтвознавчі, літературні, історичні, архітектурно-містобудівні, паломницькі, етнографічні, природознавські маршрути, відвідини зоопарків, дельфінаріїв, цирків, акваріумів, і «екзотичною», утворюваною турами з полюванням, підводними, кінними, екскурсіями на вертольотах, дельтапланах, маршрутами по скелях.

6. Якісна специфіка системогенетичного чинника місцевих рекреантів дозволила виявити схильність рекреантів з домінуючою адаптивно-пристосовною формою самоорганізації до вибору видів рекреаційної діяльності, що відносяться до виявленої нами «традиційної» моделі, а домінування активно-перетворювальної форми приводить до вибору рекреації, яка вписується в «екзотичну» модель.

7. Емпіричне дослідження показало, що особливості структури системогенетичного чинника, його наповнюваність тими або іншими ціннісно-мотиваційно-смисловими комплексами зумовлюють вибір рекреантом певного виду рекреаційної діяльності. Структура системогенетичного чинника «традиційної» рекреаційної діяльності місцевих випробовуваних утворюється ціннісно-мотиваційно-смисловими комплексами: спрямованість на особистісний розвиток, нарцисичний комплекс, бажання емоційної теплоти і наявність певної незадоволеності власним благополуччям на рівні потребового блоку. Структура системогенетичного чинника «екзотичної» рекреаційної діяльності місцевих рекреантів утворюється розважальним та змагальним ціннісно-мотиваційно-смисловим комплексом, комплексом патріотизма, спрямованістю на високий рівень доходу, орієнтацією на зовнішні елементи рекреаційної ситуації і задоволеністю власним благополуччям.

У структуру системогенетичного чинника «традиційної» рекреаційної діяльності приїжджих рекреантів входять краєзнавчий ціннісно-мотиваційно-смисловий комплекс, комплекс самоствердження, комплекс екстернальності і задоволеність своїм благополуччям (на рівні потребового блоку). У структуру системогенетичного чинника «екзотичної» рекреаційної діяльності приїжджих туристів входять розважально-пізнавальні прагнення, комплекс інтернальності, ностальгічний комплекс і незадоволеність власним благополуччям.

8. На основі схвалення рішення про вид подорожі і особливості системогенетичного чинника рекреаційної діяльності за допомогою кластерного аналізу в роботі була розроблена типологія і виділено три групи опитаних: 1) рекреанти, орієнтовані на вибір традиційних турів; 2) рекреанти, орієнтовані на вибір екзотичних турів; 3) рекреанти без схильності до певних видів подорожей.

Серед місцевих випробовуваних, до першої групи увійшли психологічні типи: «цілеспрямовані любителі історії», «рекреанти з потребою в емоційному теплі», «волелюбна комунікабельна натура»; другу групу склали: «незалежні, патріотичні любителі екстремальних екскурсій», «консервативні любителі морських подорожей і турів з полюванням»; третя група представлена «молодими життєлюбними альтруїстами», «допитливими сім'янинами».

Серед приїжджих рекреантів до першої групи увійшли «товариські культурно-орієнтовані екскурсанти», «безкорисливі шукачі нових знань»; другу групу складають: «вольові, політично активні цілеспрямовані рекреанти», «благополучні рекреанти, орієнтовані на розваги і нові враження»; третя група представлена типом «допитливі товариські рекреанти».

Дане дисертаційне дослідження не охоплює всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспективи подальших досліджень ми бачимо в створенні більш ємких психодіагностичних інструментів, призначених для діагностики системогенетичного чинника самоорганізації життя, подальшому теоретико-емпіричному вивченні дій ціннісно-мотиваційно-смислових механізмів і актуалізації відповідних утворень на вищому рівні взаємодії людини зі світом при формуванні ціннісно-смислової концепції життя.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНИЙ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Береснєва М. А. Психологічні аспекти самоорганизації життя людини в рекреаційний період / М. А. Береснєва // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць. – К.: Міленіиум, 2003. – Т.1, ч.9. – С.7 – 10.

2. Береснева М. А. Психологические особенности самоорганизации жизни подростков в различных рекреационных условиях / М. А. Береснева // Наука і освіта – 2005. – № 7 – 8. – С. 122 – 128.

3. Береснєва М. А. Самоорганізація життя людини в рекреаційний період (на прикладі туристичного відпочинку в Криму) / М. А. Береснєва // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 2008. – Вип. 21. Ч.1. – С. 27 – 34.

4. Береснева М. А. Психодиагностика и прогнозирование профессиональной компетентности экскурсоводов / М. А. Береснева : зб. наук. праць за матеріалами

П'ятих Костюківських читань [«Психологія на перетині тисячоліть»]. – К.: Гнозис, 1998. – Т.1. – С. 110 – 115.
5. Береснева М. А. Перспективы исследования поведения потребителей туристских услуг / М. А. Береснева // Пилигримы Крыма. – 1999. – С. 17– 22.
6. Береснева М. А. Почему мы едем отдыхать в Крым? / М. А. Береснева // Пилигримы Крыма. – 2003. – Вып. 3(8) – С. 72 – 76.
7. Береснева М. А. Стереотипы представлений приезжих отдыхающих о крымских курортах / М. А. Береснева // Пилигримы Крыма. – 2003. – Вып. 3(8) – С.27 – 34.
8. Береснева М. А. Исследование рынка потребителей крымского турпродукта / М. А. Береснева, Д. С. Новикова, Г. Г. Фербей // Культура народов Причерноморья. – 2004. – Т.3, № 50. – С. 7 – 59.
9. Береснева М. А. Курортный Крым глазами отдыхающих: материалы исследований / М. А. Береснева, Ю. С. Клевцова, О. А. Семаева. – Симферополь: Крымский Архив, 2002. – 56 с.
10. Береснева М.А. Исследование рынка потребителей туристских услуг в Крыму / М. А. Береснева, Д.С. Новикова. – Симферополь: Крымский Архив, 2002. – 32 с.

АНОТАЦІЯ

Береснєва М.А. Психологічні аспекти самоорганізації життя людини в рекреаційний період (на прикладі туристичного відпочинку в Криму). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеса, 2009.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню психологічних аспектів самоорганізації життя людини в рекреаційний період.

На основі аналізу і узагальнення психологічної літератури розроблено теоретико-методологічні основи дослідження самоорганізації життя людини в рекреаційний період, обґрунтовано систему понять та розкрито механізм формування ціннісно-мотиваційно-смислової системи, змодельована структура системогенетичного чинника рекреаційної діяльності.

Розроблений комплекс методик, який направлений на діагностику параметрів системогенетичного чинника рекреаційної діяльності.

На основі результатів емпіричного дослідження проаналізована структура системогенетичного чинника «традиційної» та «екзотичної» моделей рекреаційної діяльності приїжджих і місцевих рекреантів в Криму, розроблена типологія екскурсантів, яка включає три групи: рекреанти, орієнтовані на вибір традиційних

турів; рекреанти, орієнтовані на вибір екзотичних турів; рекреанти без схильності до певних видів відпочинку.

В процесі дослідження вироблені психологічні рекомендації для рекреаційних установ і для відпочиваючих, направлених на підвищення ефективності рекреаційного процесу.

Ключові слова: самоорганізація життя, ціннісно-мотиваційно-смислова система, системогенетичний чинник, рекреаційна діяльність

АННОТАЦИЯ

Береснева М.А. Психологические аспекты самоорганизации жизни человека в рекреационный период (на примере туристического отдыха в Крыму). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского, Одесса, 2009

Диссертационное исследование посвящено изучению психологических аспектов самоорганизации жизни человека в рекреационный период.

На основе анализа и обобщения психологической литературы разработано теоретико-методологические основы исследования самоорганизации жизни человека в рекреационный период; обоснована система понятий: рекреационный период, рекреационная ситуация, рекреационная система, рекреационная мотивация, рекреационная деятельность, цикл рекреационных занятий; смоделирована структура ситемообразующего фактора рекреационной деятельности, которая включает на уровне потребностного блока первичную мотивацию, на уровне целевого блока цели рекреационной деятельности, учет условий достижения целей рекреации, оценочный компонент рекреационной ситуации и модель потребностных результатов, на уровне ценностно-мотивационного блока – психологические образования, участвующие в процессе внутренней поисковой активности.

Разработан комплекс методик, который направлен на диагностику параметров системообразующего фактора рекреационной деятельности.

На основе результатов эмпирического исследования проанализирована структура системообразующего фактора рекреационной деятельности приезжих и местных рекреантов в Крыму. Было выявлено, что в процессе выбора тура испытуемые руководствуются двумя моделями культурно-познавательной рекреационной деятельности: «традиционной», включающей искусствоведческие, литературные, исторические, архитектурно-градостроительные, паломнические, этнографические, природоведческие маршруты, посещение зоопарков, дельфинариев, цирков, аквариумов, и «экзотической», образуемой подводными,

конными, турами с охотой, экскурсиями на вертолетах, дельтапланах, маршрутами по скалам.

Эмпирически выделена типология экскурсантов: рекреанты, ориентированные на выбор традиционных туров; рекреанты, ориентированные на выбор экзотических туров; рекреанты без приверженности к определенным видам путешествий. Охарактеризованы особенности ценностно-мотивационно-смысловых образований представителей каждого типа в выборках приезжих и местных рекреантов.

В процессе исследования разработаны психологические рекомендации для рекреационных учреждений и для отдыхающих, направленных на повышение эффективности рекреационного процесса.

Ключевые слова: самоорганизация жизни, ценностно-мотивационно-смысловая система, системообразующий фактор, рекреационная деятельность.

SUMMARY

Beresneva M. A. Psychological aspects of self-organization of a human life during a recreational period (by the example of tourist recreation in the Crimea). - Manuscript.

Thesis work for scientific degree of candidate of psychological sciences in the major 19.00.01 - general psychology, history of psychology – South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushinsky, Odesa, 2009.

Thesis research is devoted to studying of psychological aspects of self-organization of a human life during a recreational period.

On the basis of the analysis and generalization of psychological literature a methodological and theoretical substantiation of studying of self-organization of a human life during a recreational period has been developed, a mechanism of formation of axiological–motivational and rational system has been opened; a structure of the system-forming factor of recreational activity has been conceptualized.

A complex of methodologies has been developed in co-authorship which is directed on diagnostics of parameters of the system-forming factor of recreational activity.

On the basis of results of the experimental research the structure of the system-forming factor of recreational activity of visitors and local vacationers in the Crimea has been analyzed, typology of tourists has been created.

In the course of the research some psychological recommendations for recreational establishments and for vacationers have been developed, directed on increase of efficiency of recreational process.

Keywords: life self-organization, axiological–motivational and rational system, system-forming factor, recreational activity.